

ОСОБЛИВОСТІ ДЕТЕРМІНАЦІЇ ЖОРСТОКОГО ПОВОДЖЕННЯ З ТВАРИНАМИ**THE SPECIFIC FEATURES OF ANIMAL CRUELTY DETERMINATION****Шуміло О.О.,***аспірант кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

Статтю присвячено особливостям детермінації жорстокого поводження з тваринами, яке розглядається крізь призму конкретних умов життєдіяльності людей на рівні макро– та мікросередовища. Окреслено новітні вітчизняні й зарубіжні публікації з релевантної теми. Розглянуто найвагоміші чинники детермінації жорстокого поводження з тваринами, що існують у загальносоціальної, сімейно-побутової та інших сферах суспільного буття.

Ключові слова: жорстокість, жорстоке поводження з тваринами, детермінація, детермінізм, сімейно-побутова сфера, чинники.

Статья посвящена особенностям детерминации жестокого обращения с животными, которое рассматривается сквозь призму конкретных условий жизнедеятельности людей на уровне макро– и микросреды. Приведены новейшие отечественные и зарубежные публикации по релевантной теме. Рассмотрены наиболее значимые факторы детерминации жестокого обращения с животными, которые существуют в общесоциальной, семейно-бытовой и других сферах общественной жизни.

Ключевые слова: жестокость, жестокое обращение с животными, детерминация, детерминизм, семейно-бытовая сфера, факторы.

The article is devoted to the specific features of animal cruelty determination, which is examined through the prism of the specific conditions for people's activities at the levels of macro and microenvironment. The latest relevant domestic and foreign publications have been presented. The most significant factors of animal abuse determination, existing in common social, family, household and other spheres of public life have been considered.

Key words: cruelty, animal cruelty, determination, determinism, family and domestic scope, factors.

Актуальність теми. Причини злочинності і її окремих виявів завжди були й залишаються об'єктом пильної уваги представників різних галузей науки, насамперед кримінологів. Соціально-економічні та політико-правові умови сьогодення вимагають нових пояснень детермінації девіантної поведінки людей, виявів насильства й жорстокості, зокрема, щодо тварин.

Виклад основного матеріалу. Достатньо повно й усебічно основні сучасні проблеми детермінації злочинності відображено в роботах Б.М. Головкина. Для з'ясування його позиції з цього питання необхідно подати низку основних положень, висловлених цим автором. Так, на його думку, «з-поміж усіх видів [детермінаційних] зв'язків на особливу увагу заслугує причинність (каузальність), оскільки саме вона виступає системоутворюючою ознакою детермінації злочинності» [21]. Дійсно, на відміну від корелят, причиною є об'єктивне явище, яке за конкретних умов закономірно викликає певний результат і за однакових умов породжуватиме такі самі наслідки з високим рівнем імовірності. Не можна не погодитися й із авторським розумінням причини злочинності як «криміногенної деформації суспільної свідомості у виді антисоціальних поглядів, звичаїв, традицій, установок, що за певних умов закономірно породжують злочинність як свій наслідок» [21]. Разом із тим, на думку Б.М. Головкина, причина в статичному стані сама по собі нічого не породжує і для настання наслідку необхідне поєднання її з умовою, тобто негативним явищем (процесом), що сприяє формуванню та вияву причин злочинності [21].

Наведені тези про взаємодію причини й умов у ланцюгу протиправної поведінки є результатом всеохопного аналізу найбільш визначних класичних і сучасних праць, присвячених проблемам детермінації злочинності, являють собою неспростовну частину національної кримінологічної доктрини. Однак коли мовиться про причиновість конкретного виду злочину, їх деталізація вимагає додаткових дослідницьких зусиль. Зауважимо, що під час висвітлення умов, які детермінують явище жорстокого поводження з тваринами, ми не маємо на увазі певний унікальний комплекс чинників. Значна частина чинників жорстокого поводження з тваринами є складовою системи детермінант злочинності загалом і детермінаційних комплексів інших видів злочинності загалом (у т. ч. насильницької). Також варто додати, що, за справедливими оцінками окремих кримінологів, надати повний і вичерпний перелік причин, що породжують конкретний вид злочинності, у принципі неможливо. Суспільні феномени, здатні прямо чи опосередковано відіграти незначну чи істотну криміногенну роль, містяться буквально в усіх без винятку сферах життєдіяльності соціуму, його інститутах і соціальних групах, окремих особах [5, с. 117–118]. Тому в подальшому викладенні увага буде зосереджена лише на тих умовах, підвищений криміногенний вплив яких доведено як вивченням і узагальненням 107 архівних кримінальних проваджень, розглянутих судами України протягом 2006–2015 рр. за ст. 299 Кримінального кодексу (далі – КК) України, так і результатами

релевантних вітчизняних кримінологічних досліджень на суміжну тематику.

Із метою систематизації умови жорстокого поводження з тваринами, на нашу думку, доцільно поділити на групи за ступенем впливу на злочинну мотивацію, що також значно спрощує формування конкретних запобіжних заходів і визначення суб'єктів такого запобігання. За указаним критерієм традиційно виділяють детермінанти макrorівня (суспільства загалом), мікрорівня (мікросоціальних груп) та індивідуального рівня – безпосередні умови вчинення одиначного злочину [19, с. 20; 24, с. 115–123]. Серед умов макrorівня, що сприяють жорстокому поводженню з тваринами, можна виокремити економічні, культурно-виховні й організаційно-управлінські чинники.

Економічні чинники. На перший погляд добробут населення видається не пов'язаним із проблемою жорстокого поводження з тваринами. Однак, незважаючи на відсутність у досліджуваній категорії злочинних діянь яскравого корисливого забарвлення, ми дотримуємося думки, що такі негативні елементи соціально-економічної царини, як безробіття, погіршення матеріального становища, мають як прямий, так і опосередкований вплив майже на всі види протиправної поведінки. Вітчизняними кримінологами встановлено, що відчутний брак коштів викликає почуття роздратованості, невпевненості, розлюченості, нестабільності, страху перед майбутнім, зневіру в поліпшення життя, у здійснення планів на майбутнє, сприяючи загостренню негативних рис характеру [20, с. 192; 28, с. 19]. Підкреслимо, що, відповідно до соціально-психологічного підходу, кримінологічними детермінантами економічного характеру є не власне об'єктивні показники, наведені нижче, а всезагальна стурбованість проблемою визначення джерел засобів існування в кризовий період, що підлягає масовому осмисленню під кутом зору соціальних очікувань і домагань, оцінок людьми своїх можливостей, визначення допустимої межі альтернативних рішень [18, с. 230].

На жаль, економічна складова розвитку України на сьогодні характеризується негативно з усіх сторін. Так, сумарна інфляція в Україні за підсумками 2015 р. (грудень 2014 р. – до грудня 2015 р.) зросла до 43,3%, порівняно з інфляцією 24,9% у 2014 р., і досягла максимального значення за останні 20 років [29]. Водночас мінімальна заробітчна плата, встановлена урядом, залишається майже на докризовому рівні на тлі швидкого підвищення цін на основні харчові й промислові вироби, а також тарифів на житлово-комунальні послуги. Отже, не дивно, що сьогодні за рівнем купівельної спроможності українці посідають останнє місце серед жителів Європи [4]. Не можна оминати увагою й корупцію, яка є потужним фоновим явищем для численних інших злочинів [3].

Отже, по-перше, нестабільний дохід, швидке зростання цін на найнеобхідніші товари та ліки, системні вияви корупції в державних закладах освіти й охорони здоров'я підштовхують особу до добровільного самоусунення від суспільно корисної діяль-

ності, утягнення в сумнівний бізнес, у тому числі незаконних обороток із експлуатацією живих тварин, зокрема організація притравочних станцій у мисливських угіддях, нелегальна торгівля екзотичними тваринами, організація собачих і півнячих боїв, присвоєння коштів, призначених на знеболювальне для експериментальних тварин тощо. По-друге, жорстоке поводження з тваринами з хуліганських або садистських мотивів також опосередковано залежить від матеріального добробуту винної особи. Різка стратифікація населення за рівнем доходів, доступом до соціальних послуг, умовами та якістю життя породжують криміногенно небезпечну соціальну нерівність, що, у свою чергу, детермінує соціальне напруження і знижує межу й міру законослухняності значної частини суспільства [17].

Разом із тим зауважимо, що вказані недоліки в соціально-економічній сфері нашої держави стосуються не лише збіднілих, маргіналізованих верств населення. На жаль, ця проблема торкається більшості категорій громадян, зокрема тих, від результатів роботи та професіоналізму яких залежить запобігання злочинам, у тому числі жорстокому поводженню з тваринами. Це працівники судових і правоохоронних органів, Державної екологічної інспекції України, які, зокрема, безпосередньо здійснюють перевірки дотримання норм утримання в неволі диких тварин, ухвалюють рішення про порушення чи відмову в порушенні кримінальних проваджень за фактом як жорстокого поводження з тваринами, так і зловживань з боку різних посадових осіб тощо. Тому недофінансування цих органів безпосередньо впливає на рівень злочинів у розглядуваній сфері, відповідно, від цього залежить поширеність корупційних виявів в органах державної влади й органах місцевого самоврядування.

Культурно-виховні чинники. Не останнє місце серед макросоціальних детермінант посідає глибока духовна криза, яка охопила нині українське суспільство. Не можна не погодитися з А.М. Вальчуком, на думку якого коріння такої кризи полягає передусім у дисбалансі духовних і матеріальних цінностей у суспільній свідомості [15, с. 511–513]. Напевне, занепад суспільної моралі в Україні корениться не у власне глибоких політичних та економічних потрясіннях останніх трьох десятиліть, а в обраній стратегії утілення соціальних перетворень. Механічне запозичення інститутів ринкової економіки, невдалі податкові реформи спричинили епідемію всепоглинаючого прагнення швидкої та легкої наживи, масове розчарування в моральних орієнтирах, правовий нігілізм, укорінення вузьких утилітарно-споживацьких ціннісних орієнтацій, примиренність із повсякчасними фактами порушення кримінального закону. Дослідження Інституту Горшеніна свідчить, що на сьогодні головними життєвими цінностями більшість українців вважає здоров'я (78,7%) і матеріальну забезпеченість (72,4%), і тільки кожен шостий (15,3%) поміщає на п'єдестал життєвих цінностей пізнання й інтелектуальний розвиток [16]. Тобто, прагматичний, споживацький світогляд знаходить

свій відбиток у повсякденній непорядності, обмані й лицемірстві, паразитизмі та, зокрема, антропоцентричній свідомості, тобто поверхнево-зневажливому ставленні до всіх інших форм життя.

Розглядаючи проблему занепаду суспільної моралі, не можна не зупинити окрему увагу на такому феномені, як романтизація злочинної контркультури. На сьогодні в сприйнятті споживача масової літературної, пісенної та кінопродукції персонаж кримінального світу не викликає відразу, а набуває рис справедливого, привабливого «лицаря» з суворими моральними принципами, які він змушений переступити через помсту за пережиті страждання. Якщо раніше злочинця цуралися, його боялися та зневажали, то зараз репутація бандита або найманого вбивці (особливо серед молоді) видається почесною, йому заздять, його бояться й поважають.

Ще одним потужним елементом у системі детермінації нахилів до знуцання з тварин є низький рівень сформованості професійно-етичних настанов серед українських підприємців. Як відмічає В.В. Москалець, основним і найбільш нищівним виявом хижацько-експлуататорського ставлення до природи є створення та застосування технологій, економічна ефективність яких значною мірою забезпечується мізерністю природоохоронних і ресурсозберігаючих витрат. Цьому сприяє шалена корупція в екологічній (природоохоронній) сфері: суб'єктів, на яких покладено обов'язки охорони довкілля, підкупляють ті, котрі його нищать із корисливою метою [34, с. 19–22].

Значна роль у зростанні злочинів проти громадського порядку та моральності, у тому числі злочинів, передбачених ст. 299 КК України, належить засобам масової інформації. Їхній вплив на злочинність розглядали у своїх роботах В.В. Голина, О.І. Бугера, В.В. Гудим, Ю.Ю. Орлов та ін. [14, с. 117–120; 23, с. 57–67; 31; 36, с. 17–25]. Телебачення є невід'ємним елементом культури XXI ст., частиною й компонентом духовного життя соціуму та особистості [31, с. 83]. Проте кризові явища, які вразили політичну, економічну й культурну сфери життя суспільства, торкнулися й медіа, як традиційних, так і онлайн-платформ. На сучасних телеканалах демонструється безліч телесеріалів, художніх фільмів і розважальних телепередач низької якості. Такі передачі аж ніяк не сприяють нормальному розвитку дітей і молоді, підвищенню їхнього культурного рівня. Відбуваються руйнація культурних цінностей, розпад моральних норм, посилення насильства й агресії, що впливає на зростання насильницької злочинності. Якщо в дотелекомунікативний період психопатологічна нав'язливість імпульсу зумовлювалася природною властивістю особи, її надчутливістю, то нині запорукою цьому є набута якість людини – її телегіпнабельність. Цим пояснюється прогресуюче зростання злочинів такого типу, які просто тиражуються в масову свідомість через кіно й телеекран [22, с. 551].

Сучасні психологи раптове виникнення надмірної насильницької агресії в дітей і підлітків пояснюють змінами в мисленні, пов'язаними зі зміною загального психоемоційного стану. За умов наяв-

ності в молодій людині готових алгоритмів дій в обставинах, пов'язаних із застосуванням сили, які з дитинства формуються сучасною молодіжною культурою (засобами масової інформації, кіно, ігри, мережі Інтернет тощо), вона самостійно знаходить найоптимальніший варіант виходу з критичної ситуації. І більшість таких варіантів – креативно збочені в уявленні засоби фізичного впливу, які свого часу були нав'язані та втілені в підсвідомість дитини [36, с. 17–25]. Так, відомий соціальний психолог Крейг Андерсон нещодавно опублікував звіт щодо впливу комп'ютерних ігор на психіку дитини. Результати дослідження підтвердили, що насильство в іграх робить дітей агресивнішими, незалежно від їхнього віку, статі й культурного рівня, знижує вияви емпатії та просоціальної поведінки [1, р. 151–173].

На думку кримінологів, не можна не пов'язувати характер, інтенсивність і ступінь суспільної небезпеки злочинних діянь у суспільстві з поширеністю таких негативних явищ, як пияцтво й наркотизм. Із прикрістю доводиться констатувати, що алкоголь є невід'ємним компонентом сучасного життя, елементом соціальних ритуалів, офіційних і неформальних церемоній, засобом оплати послуг [11, с. 161–168]. За наведеною А.В. Ткачовою статистикою, в Україні кількість споживачів ін'єкційних наркотиків знаходиться в межах 325–425 тис. осіб, основна маса яких – молодь до 35 років [39, с. 170–178]. Як справедливо відмічають Ю.М. Антонян і С.В. Бородін, алкоголізація супроводжується інтенсивним зниженням інтелектуальних здібностей, розладами пам'яті, уваги, працездатності й іншими виявами токсичної енцефалопатії; значно послаблюється контроль за власною поведінкою, якій дедалі більше бракує логічності й опосередкованості, контролю за несвідомими мотивами [7, с. 193]. Пияцтво молоді порівняно швидше детермінує афективну збудливість, дратівливість, часті коливання настрою, спахи агресії, емоційну черствість, зниження здатності до емпатії [13, с. 24]. Про наявність зв'язку між уживанням алкоголю, наркотичних речовин без медичних показників і жорстокого поводження з тваринами красномовно свідчить статистика проведеного нами дослідження – 61,5% осіб, засуджених за ст. 299 КК України, на момент учинення злочину перебували в стані алкогольного сп'яніння або в стані, викликаному вживанням наркотичних або інших одурманюючих засобів.

Серед *організаційно-управлінських* факторів, що сприяють учиненню злочинів, передбачених ст. 299 КК України, можна назвати такі: а) брак екологічно-етичного виховання в навчальних закладах; б) недоліки в діяльності органів внутрішніх справ; в) брак належних програм і заходів соціалізації й контролю щодо осіб, які відбували покарання чи перебували на примусовому лікуванні у зв'язку з учиненням насильницьких злочинів; г) недоліки в організації роботи з виявлення осіб, схильних до вчинення злочинів із хуліганських або садистських мотивів.

До факторів мікрорівня, які сприяють учиненню злочинів, передбачених ст. 299 КК України, необ-

хідно зарахувати негативний вплив сім'ї, безпосереднього оточення, навчальних закладів і трудових колективів.

У кримінологічній літературі серед умов, що сприяють формуванню криміногенних рис особистості, особлива роль традиційно належить негативним явищам у сім'ї [8; 27; 32]. Зокрема, Б.М. Головкін указує, що сімейно-побутова сфера давно стала сприятливим середовищем для поширення соціального паразитизму, пияцтва, наркотизму, статевої розпусти, насильницької субкультури та антисуспільних поглядів певної частини населення [19, с. 20]. Зауважимо, що, на нашу думку, не можна зводити несприятливі умови соціалізації в сім'ї лише до насильства в цьому мікросередовищі. Зарубіжні дослідники наголошують, що значення фізичного покарання дитини в розвитку негативних психологічних явищ переоцінюється, натомість порушення сімейного функціонування загалом має вирішальне значення [2, р. 361; 30, с. 715–721, 920]. Установлено, що фізичне покарання неагресивної дитини придушує в ній агресію, а агресивної – посилює та сприяє формуванню обопільних агресивних стосунків між батьками й дітьми, надалі стає причиною розвитку в дитини агресивних форм девіантної активності [25, с. 592; 10, с. 38]. Більш обґрунтовано видається позиція Ю.М. Антоняна, який зараховує до суб'єктивних обставин, що сприяють неправильному моральному становленню особистості, невиконання батьками своїх обов'язків щодо належного виховання дітей, неувага до їхніх інтересів, грубості, деспотизму тощо; виховання дітей неробами, егоїстами, користолюбцями; поганий приклад членів сім'ї, скоєння ними злочинів або інших правопорушень, аморальний спосіб життя, постійні сварки, пияцтво; утягнення дітей у злочинну діяльність, пияцтво, бродяжництво, проституція, азартні ігри [37, с. 25].

Таке виховання викликає психічну деформацію особистості: дитина може вирости агресивною, жорстокою, емоційно неврівноваженою або, навпаки, замкнутою, невпевненою в собі, слабохарактерною. В обох випадках це може викликати складнощі в міжособистісному спілкуванні, статевого життя особи, призвести до появи сексологічних або психологічних відхилень і як наслідок – злочинного способу задоволення нею своїх сексуальних потреб. Дійсно, в умовах конфліктності, байдужості, егоїстичної поведінки батьків дитина стає дратівливою, знервованою, озлобленою, їй хочеться виплеснути свій гнів на слабшу істоту, якою почасти стає домашній улюбленець або будь-яка бездомна тварина.

Помітним фактором у детермінації агресивної поведінки чоловіків є сучасне послаблення їхнього авторитету в сім'ї. Скрутне матеріальне становище робить необхідною матеріальну підтримку дружини, батьків та інших родичів, що, у свою чергу, надає їм права втручатися у виховання дитини й інші справи, тим зводячи роль батька до мінімуму, а насильство стає спробою чоловіка компенсувати свій неналежний родинний статус.

Моральне формування людини починається в родині, потім продовжується в дошкільних закладах, школі, навчальних закладах вищої та середньої освіти. Саме школа покликана компенсувати можливі недоліки сімейного виховання, розширювати світогляд, наповнювати позитивним змістом дозвілля. Натомість неякісна педагогічно-виховна робота, погано поставлене виховання командної роботи, придушення ініціативи й самостійності учнів, слабка навчальна дисципліна призводять до виникнення стійких неформальних малих груп із антисуспільними поглядами та установками. Глибоку душевну травму можуть завдати учням навіть поодинокі випадки несправедливості, недобросовісності, нечесності з боку педагогів [9, с. 72]. На жаль, у школах та інших навчальних закладах зовсім не звертається увага на екологічне виховання, прищеплення учням гуманного ставлення до тварин. На сьогодні майже в кожній школі є штатний психолог, але його робота щодо психічного розвитку учнів, як правило, зводиться до епізодичних бесід про моральність. Педагоги не проводять постійної планової роботи щодо формування в дітей високого рівня еколого-етичної свідомості й базових навичок поведінки з домашніми улюбленицями, співчуття стражданням живих створінь. У результаті однієї, старші товариші, телевізійні передачі, соціальні медіа або відеоігри можуть сприяти спотворенню, викривленню уявлення про домашніх і диких звірів, сутність полювання, необхідні заходи боротьби з безпритульними тваринами тощо. Через вплив зазначених недоліків стіни шкіл та інших загальноосвітніх закладів залишають випускники, що не отримали достатніх уявлень про добро і зло, без сталих навичок самодисципліни та соціального гальмування.

Трудові колективи впливають на особу як негативно, так і позитивно. Людина тривалий час протягом дня перебуває на робочому місці, спілкується з членами трудового колективу, взаємодіє з ними. Її девіантні схильності можуть виявлятися й розвиватися під негативним впливом останнього, навіть не схильна до девіантної поведінки особа може під впливом ситуації й підбурювань з боку інших (наприклад, під час уживання спиртних напоїв) учинити насильницький злочин, у тому числі й сексуального характеру. У зв'язку з підвищеним рівнем актуальності цієї теми, вважаємо за необхідне зупинитися окремо на характеристиці морально-психологічного клімату в лавах української армії.

За часів СРСР уявлення про армію в масовій свідомості становили частину ідеологічних міфів тоталітарної державності. Однак із набуттям Україною незалежності виявилось, що «непереможний» особистий склад за загальної соціальної незахищеності й матеріальної незабезпеченості уражений тяжкими моральними недугами та не цурається корисливих і насильницьких злочинів (хоча точні цифри досі невідомі) [12; 35]. Звичайно, жорстокість в армії виникла не сьогодні, а існувала досить давно, подібно до інших закритих і напівзакритих спільнот: тюрем, виховних закладів для неповнолітніх право-

порушників, психіатричних лікарень. Відомо, що насильство є іманентною ознакою чоловічих спільнот і прямо пропорційне кількості присутніх представників соціально неблагополучних верств населення, особливо якщо такі особи раніше порушували закон [6, с. 26]. Почасти вияви жорстокості в армійських лавах виконують роль природного відбору, у перебігу якого новоприбулі солдати, котрі витримують або чинять активний опір кривдникам, посідають вищі місця в соціально-психологічній ієрархії, а слабкі та кволі опускаються на дно.

Складно переоцінити вплив на психіку українських військовослужбовців подій, побачених на території проведення антитерористичної операції. У фаховій психіатричній літературі поширеність посттравматичного стресового розладу (F43.1) серед осіб, які перенесли надзвичайні ситуації, коливається від 10% (у свідків подій) до 95% (серед тяжко постраждалих осіб); результати досліджень, проведених після війни у В'єтнамі, виявили, що частка ветеранів із посттравматичним стресовим розладом досягає 30% [33, с. 124–127]. До синдромів цієї хвороби психологи зараховують непрохані спогади, безсоння, відчай, депресію, думки про самогубство, постійне відчуття страху, комплекс вини, зловживання алкоголем і напади немотивованої люти [26, с. 207–212]. Жертвами таких спалахів можуть стати як члени родини, так і пересічні люди або тварини, які випадково трапили-

ся на шляху враженої хворобою людини.

Говорячи про детермінацію на індивідуальному рівні, ми передусім маємо на увазі вияви явищ макро– й макрорівнів, які чинять безпосередній сприяючий вплив на одиничний злочин, передбачений ст. 299 КК України. Тобто, мовиться про матеріальну скруту, низькі моральні орієнтири, несприятливе побутове оточення конкретної людини. Однак поряд із цим не можна не згадати й про такий вагомий феномен, як психічні аномалії, які викривлюють свідомість і волю людини, пригнічують емоційний стан і детермінують раптові спалахи агресії. Як зазначають у своїх працях Б.М. Головін і А.В. Ткачова, кримінальна експресія почасти має генетичне походження, а результати психогенетичних експериментів зазвичай свідчують, що індивідуальна схильність до агресії у 30–50% осіб зумовлена генетично [19, с. 91–92; 38]. Разом із тим варто пам'ятати, що генотип детермінує не саму поведінку, а лише особливості нейрохімічної регуляції, активність ферментів синтезу та катаболізму медіаторів і гормонів у головному мозку [38]. Докладніше ця проблема буде висвітлена нами в наступному дослідженні.

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене, робимо висновок, що основними детермінантами жорстокого поведіння з тваринами є негативні морально-психологічні риси злочинців, розвинені під впливом комплексу чинників макро– й мікросередовища.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Violent Video Game Effects on Aggression, Empathy, and Prosocial Behavior in Eastern and Western Countries: A Meta-Analytic Review / [C. Anderson, N. Ithori, B. J. Bushman, H. R. Rothstein, A. Shibuya et. al.] // *Psychological Bulletin*. – 2010. – Vol. 136. – № 2. – P. 151–173.
2. Bowlby J. The nature of the child's tie to his mother / J. Bowlby // *International Journal of Psychoanalysis*. – 1958 – № 39. – P. 350–371.
3. Corruption Perceptions Index 2015 // Transparency International [Electronic resource]. – Access mode : <https://www.transparency.org/cpi2015> (date of treatment: 20.11.2015).
4. Purchasing power 2015/2016. Europe // Gesellschaft für Konsumforschung [Electronic resource]. – Access mode : http://www.gfk-geomarketing.com/en/market_data/market_data_by_country/ukraine.html (date of treatment: 20.11.2015).
5. Антонян Ю.М. Почему люди совершают преступления. Причины преступности / Ю.М. Антонян. – М. : ИД «Камерон», 2005. – С. 117–118.
6. Антонян Ю.М. Преступная жестокость / Ю.М. Антонян. – М. : Изд-во ВНИИ МВД России, 1994. – 140 с.
7. Антонян Ю.М. Преступность и психические аномалии / Ю.М. Антонян, С.В. Бородин. – М. : Наука, 1987. – 208 с.
8. Антонян Ю.М. Психологическое отчуждение личности и преступное поведение. Генезис и профилактика дезадаптивных преступлений / Ю.М. Антонян. – Ереван : Айастан, 1987. – 206 с.
9. Баришполець О.Т. Брехня в інформаційному просторі та міжособовій комунікації : [монографія] / О.Т. Баришполець ; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. – 648 с.
10. Бартол К. Психология криминального поведения / К. Бартол ; пер. с англ. – СПб. : Прайм–ЕВРОЗНАК, 2004. – 352 с.
11. Білецька Г.О. Деякі медико-біологічні причини пияцтва і алкоголізму та особливості їх судово-медичного встановлення / Г.О. Білецька // *Проблеми законності*. – 2014. – Вип. 127. – С. 161–168.
12. Бондарев В.В. Насильство серед військовослужбовців (поняття, характеристика, причини та попередження) / В.В. Бондарев. – К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2002. – 272 с.
13. Братусь Б.С. Психологический анализ изменения личности при алкоголизме / Б.С. Братусь. – М., 1974. – 96 с.
14. Бугера О. Вплив засобів масової інформації на процес формування особистості неповнолітнього / О. Бугера // *Підпр-во, госп-во і право*. – 2004. – № 6. – С. 117–120.
15. Вальчук А.М. Духовна криза суспільства та проблема реалізації національної ідеї в сучасній Україні / А.М. Вальчук // *Університетські наукові записки*. – № 3–4. – С. 511–513.
16. Главные жизненные ценности украинцев – здоровье и материальная обеспеченность – опрос // *Институт Горшенина [Электронный ресурс]*. – Режим доступа : http://institute.gorshenin.ua/news/267_glavnie_zhiznennie_tsennosti.html (дата обращения: 20.11.2015).
17. Головін Б.М. Загальна характеристика детермінантів злочинності в Україні / Б.М. Головін // *Форум права*. – 2014. – № 1. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://archive.nbuv.gov.ua/e-journals.pdf>.
18. Головін Б.М. Корислива насильницька злочинність в Україні: феномен, детермінація, запобігання : [монографія] / Б.М. Головін. – Х. : Право, 2011. – 440 с. – С. 230.
19. Головін Б.М. Кримінологічні проблеми умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень, що вчиняються у сімейно-побутовій сфері / Б.М. Головін. – Х. : Нове слово, 2004. – 252 с. – С. 20.

20. Головкін Б.М. Соціально-психологічний портрет особи сімейно-побутового злочинця / Б.М. Головкін // Вісн. Запорізького юрид. ін-ту. – 2001. – № 1. – С. 189–198. – С. 192.
21. Головкін Б.М. Причинність у системі детермінації злочинності / Б.М. Головкін // Теорія і практика правознавства. – 2014. – Вип. 1. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/tipp_2014_1_24.pdf.
22. Гудим В.В. Формування маніакальної пристрасті через засоби масової інформації / В.В. Гудим // Держава і право : зб. наук. пр. Серія «Юрид. і політ. науки». – 2007. – Вип. 37. – С. 551–553. – С. 551.
23. Гудим В.В. Кримінологічний аспект маніпуляції свідомістю через засоби масової інформації / В.В. Гудим // Судова апеляція. – 2003. – № 3(4). – С. 57–67.
24. Даньшин І.М. Проблеми детермінації злочинності / І.М. Даньшин // Вісник Академії правових наук України. – 1994. – № 2. – С. 115–123.
25. Детская психиатрия : [учебник] / под ред. Э.Г. Эйдемиллера. – СПб. : Питер, 2005. – 1120 с.
26. Євдокімова О.О. Посттравматичні стресові розлади, гострі та віддалені, як наслідок участі у воєнних діях / О.О. Євдокімова, В.І. Заворотний // Право і Безпека : наук. журн. – 2014. – № 3. – С. 207–212.
27. Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» : [науково-практичний коментар] / [В. В. Голіна та ін.] ; ред. О.М. Руднева ; НДІ вивчення проблем злочинності Академії правових наук України, Харківський Центр жіночих досліджень. – Х. : [б.в.], 2003. – 124 с.
28. Голіна В.В. Запобігання злочинності (теорія і практика) : [навчальний посібник] / В.В. Голіна. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2011. – 120 с. – С. 19.
29. Індеси споживчих цін у 1991–2015 рр. // Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 20.11.2015).
30. Карсон Р. Аномальная психология / Р. Карсон, Дж. Батчер, С. Минека ; пер. с англ. – СПб. : Питер, 2004. – 1168 с. – С. 715–721, 920.
31. Кримінологічні проблеми попередження злочинності неповнолітніх у великому місті: досвід конкретно-соціологічного дослідження: [монографія] / [кол. авт.: В.В. Голіна, В.П. Ємельянов, В.Д. Воднік та ін.] ; за заг. ред. В.В. Голіни й В.П. Ємельянова. – Х. : Право, 2006. – 292 с. – С. 83.
32. Кузнецова Н.Ф. Проблемы криминологической детерминации / Н.Ф. Кузнецова ; под. ред. В.Н. Кудрявцева. – М. : Изд-во МГУ, 1984. – 204 с.
33. Матяш М.М. Український синдром: особливості посттравматичного стресового розладу в учасників антитерористичної операції / М.М. Матяш, Л.І. Худенко // Український медичний часопис. – 2014. – № 6 (104). – С. 124–127.
34. Москалець В. Економічно-утилітарні та духовно-екзистенційні засади екологічного виховання горян / В. Москалець // Гірська школа Українських Карпат. – 2013. – № 10. – С. 19–22.
35. Олійник О.М. Запобігання незаконному використанню бюджетних коштів у Збройних Силах України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / О.М. Олійник ; кер. роботи Б.М. Головкін ; офіц. опон.: О.М. Костенко, В.В. Василевич ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. – Х. : [б. в.], 2015. – 20 с.
36. Орлов Ю.Ю. Вплив комп'ютерних ігор, що містять сцени насильства та жорстокості, на психіку дитини / Ю.Ю. Орлов // Криміналістичний вісник. – 2014. – № 1 (21). – С. 17–25.
37. Антонян Ю.М. Социальная среда и формирование личности преступника: Неблагоприятные влияния на личность в микросреде : [учебное пособие] / Ю.М. Антонян ; Академия МВД СССР. – М. : Редакционно-издательский отдел, 1975. – 159 с.
38. Ткачова О.В. Етіологія сексуального насильства серед неповнолітніх / О.В. Ткачова // Електронне наукове видання «Журнал східноєвропейського права». – 2015. – Листопад.
39. Ткачова А. Детермінація насильницької злочинності / А. Ткачова // Вісник Національної академії правових наук України. – 2014. – № 2. – С. 170–178.